

С. РУСОВА

н. №358

СЕРЕД ІДЕАЛІСТІВ
70-Х РОКІВ

196874

СПОМИНИ

В-ВО ..ВІЛЬНА СПІЛКА..
ПРАГА - 1934

342 443

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186249914

92 (Pyčoba, C.)

СЕРЕД ІДЕАЛІСТІВ 70-Х РОКІВ.

/ Спомини/.

В 70-ті роки Київ уявляв з себе центр революційного руху в Росії, в ньому панувала шляхетна атмосфера протесту проти усякого по неволення, смілого виступу на оборону прав народу, прав людини. Цей протест спочатку мав чисто соціалістичний характер, потім переходив в політичний, але завше завзятий, безкомпромісний, з високим етичним гаслом. Мінялись людєзасоби боротьби, мінялись програми, але одна мета, одна ідея - волі, визволення народних мас, визволення думки - об'єднуvala ріжноманітних людей різних національностей, ріжного віку жінок, чоловіків і горіла яскраво в нашому золотоверхому Київі і вабила до себе людей з широким розумовим обрієм, з чулім серцем повним людяного відношення до народу.

Національна наша ідея лежала в серці багатьох з наших революціонерів, але загальний стан соціального і політичного народного життя був такий жахливий, що уся енергія діячів склерована була перш за все, щоб розвідти, розвалити той режим, ту страшну силу, яка душила, пригноблювала і фізично й духовно усі верстви народа на усій безмежній території царської Росії. Але самий засіб - той народницький шлях, яким перші соціалісти-революціонери пішли на боротьбу з неволею у нас на Україні, виявив, поставив просто перед ними національне питання, питання про живу народну масу, до якої не усякому з них легко було підійти, не знаючи української мови, не знаючи психології та історії українського народу.

Перша "комуна" була встанована в Київі, цілком природньо, в квартирі сестри Брешко-Брешковської - у Іванової. декілька студентів жили тут, як одна родина. Їх було то більше, то менше. Хто мав зв'язок з ними міг прийти, очувати, прожити деякий час. Цілі гуртки мали свою комуну, на основі взаємних товариських запомог.

Виховані на теоретичних революційних працях Лаврова, Бакуніна і др. соціалістів, наші діячі за народне визволення самі в життю зустрілися з національним питанням і у перше почули про його з вуст Драгоманова там, в тій самій Женеві, де лунали усі такі авторитетні для тогочасних ідеалістів соціалістичні прінципові промови, де складались цілі купи проголошень, програм, катехизісів. Потроху вироблялась думка про необхідність української революційної народної літератури /Дядько Дмитро і др./, освідомлювалась цінність місцевих діячів, які найкраще могли підійти до української народної маси. І в цій народній масі революціонери знаходили найбільшу чулість, готовність до протесту, найширіше співчуття до нових більш справедливих умов соціального життя. І можна бачити, як з часом з революціонерів захоплених загально соціалістичним ідеалом ставали палкі переконані національні діячі /х/, як, напр., Леонід Жебуньов, М.В.Ковалевський, Е.Борисов, Андрієвський та др.

В 70-ті роки в так званих, південних гуртках мішалися члени молодих українських громад з соціалістами росіянами і усі вони виступають "одним Фронтом", віддають своє життя заради одної мети. І ми бачимо, що наш щирий українець, Ев.Борисов, іде закордон та з великою небезпекою перевозить усякі принадлежності для зорганізованні української типографії, а разом з тим перевозить і російські революцій-

/х/ Пишу лише про тих людей, яких я знала персонально .

ні книжки. Чимало роз'яснень зрадника Курицина /х/ показують, що багато "фанатиків соціалістів, напр., - Стефанович, Ковальський, Мокрієвич, Ковалевська, Брешковська, Лизогуб і др., з початку належали до партії українофілів і вже потім ставали соціалістами".

Так було на зорі революційних днів, але пізніше, ми українці гірким досвідом переконалися, що нам ні в якій справі не можливо йти одним фронтом з росіянами... Але в 70-х роках на чолі південної київської групи революціонерів стояли люди такої високо надихненої ідеїності, такої чистої етики, що й здалля працювати з ними, помогати їм в їх відданій праці було в ті часи не лише радісно, а й здавалось особливою честью. Крім того за цими ідеалістами почувалася така сила, що не тільки українофили подавали їм руку, щоб йти з ними вкупі, але й ліберали в особі своїх найкращих представників, напр., земці чернігівські: Ліндфорс, Петрунгевич, графиня Паніна. Вони приїхали в Київ зимою 1878р. за-для переговорів не тільки з київськими лібералами та українофілами, а й з революціонерами, щоб триматися якогось спільногого шляху длясятнення конституційної реформи. Від революціонерів на цьому зізді були М.П.Ковалевська, Осінський, Дебагорі-Мокрієвич і др. /див. Дебагорі-Мокрієвич: От бунтарства до тероризму. ч.ІІ. стр.58-59/.

З усіма майже думками представника земства революціонери може й згодилися б, але ліберали вимагали, щоб вони зрешились терористичної діяльності - з цим вони ніколи не могли згодитися - кінець 70-х років був найдужчим розвитком тероризму, це був засіб, що заступив попереднє народництво, він лякав уряд, викликав увагу громадянства до сміливої діяльності невеличкої купи борців, які однаке мали скрізь звязки й часто походили з найвищих верств суспільства. Терор кінця 70-х років крім того відповідав психічному настрою революціонерів, що були пересліджені в усіх найпростіших своїх чинах, - настрій, який природно охопив їх після нездач бунтарської програми. Через це переговори зі земцями не мали жадних наслідків. Тероризм набирає силу, прямував до першої мети і, покаравши кілька видатних урядовців - Крапоткіна, Трепова, Мезенцева, він майже закінчився I-м березіля 1881р. В одній своїй промові на процесі 1893р. - цеб-то процесі народників, які ще націялися пропагандою та бунтами /повстаннями/ осiąгнути реформ життя, видатний народник Мишкин висловився так рішуче: - чи ж можно мріяти про мирний шлях, коли влада не тільки не хоче підлягати голосу народу, а навіть не хоче й слухати цього голосу і за можне змагання, що суперечить її інтересам, воно нагороджує каторгою та вязницею. Чи можливе мирне розвязання соціальних питань, згідне з народними вимогами, коли народ не тільки для здійснення своїх бажань, а лише для висліву їх, має лише один шлях - шлях повстання, як єдиний засіб для використання своїх потреб". /див. "За 100 літ" т.ІV.стр.60-70.Бер. "Земля і Воля на роздоріжжі"/.

Може й правду мали ті революціонери, які про свою терористичну діяльність казали: - "Росія стала б гнилим болотом, якби в її громадянстві не з'явилися люди з таким відданним протестом проти насильства та брехні, бо без їх відданої боротьби наступила б моральна смерть держави.

Не можна бути прихильником терору, бо ніхто не має права на життя людини, яких би думок вона не тримала, але й за вільну думку не можна карати розстрілами, вісільницею та каторгою, як духовим вбивством. Терор наших революціонерів був викликаний нелюдською /х/ /див."За 100 літ", кн.І.стр.154-156. Курицин був не щирій революціонер, а росіянин централіст і ненавидів наш укр.рух. Його свідчення згубили членів Одеської Громади.

жорстокістю російського уряду. Від народництва соціалісти поволі переходили до терору, як засобу не соціальної, а політичної боротьби. По малу народники мирних переконань бралися за зброю, щоб захистити свою боротьбу, свій протест, своїх товаришів. Нігде тероризм не виявлявся так гостро, як у нас на півдні, тай майже роспочався він в Київі, слідом за першим терористичним актом Віри Засулич. Правда перший озброєний опір в 1878 р. стався в Одесі і розпочав його Ковальський, що вже майже цілий рік проголошував про необхідність перевести від народництва до тероризму. Кінець 70-х років був тяжкий для боротьби: праця народників була цілком діскредітована. Спроба Стефановича підняти в Чигиринському повіті повстання не мала успіху. Зносини з селянами не заважувалися, мета повстань не набірала певної форми та ясної мети. Пригноблені утисками, неосвічені народні маси ставилися з недовір'ям до пропагандистів, що балакали з ними на панській мові московського уряду. Вбивства шпигів носили характер майже помсти, треба було поширити завдання загальної діяльності революціонерів і таким завданням Ковальський визнавав політичну боротьбу, що є найвищим завданням людини, заради якого моральна людина має бути готовою завше віддати своє життя.

І в той саме час як в Київі ще міцно тримався гурток "бунтарів" - Ковалевської та Дебагорі, Ковальський в Одесі вже переконував своїх товаришів в необхідності тероризму, щоби на усім урядові переслідування відповідати озброєним відпором. Він упевнено казав, що "дух часу вимагає реальної боротьби соціалістичної партії з цим підлим урядом". /Див. Виташевський - "Перший озброєний опір, перший військовий суд". Вилое, 1907. 10. стр. 228/. І розпочалась смертельна боротьба. Ковальського за озброєний опір уряда покарав першим військовим судом за політичний злочин. і Ковальський був першою офірою цього нового напрямку революційної діяльності. Його смерть, звісно, скріпила терористичну думку революціонерів і вже через рік в Київі відбувається в домі Косаровської теж озброєний опір та цілий ряд терористичних нападів на урядовців.

І бралися за цю фатальну зброю люде такої мягкої сердечної вдачі, такої ясної чистоти душевної як, напр., Людмила Волькенштейн або Дмитро Лизогуб. Раз вибрали собі мету, щоби віддати своє життя на користь опущаного, поневоленого народу та переконавшись, що боротьбу можно вести лише терором, вони сміливо наносили смерть ворогам народного визволення та й самі йшли на смерть без усякої хоча б хвильової слабости або страху. Вони умірали з ясними лицями, з усмішкою на устах. Їх останніми думками було лише - як полегшити своїм батькам теже повідомлення про їх смертну кару. І коли їм дають змогу висловити свої думки в останні хвилини їх життя, то в цих словах лунає лише ніжна любов до матері й абсолютний індеферентизм до своєї власної долі. /Див. лист Каляєва, Софії Перовської і інш./

В своїй дуже гарній праці - "Нравственный лик Революции" - Штейнберг обурюється проти сучасного більшевицького масового тероризму, який провадиться озброєною владою проти цілком безпомічної маси народу, тероризуючи усяку вільну думку, усякий рух до самооборони цих час. А що до тероризму 70-х років, то він сміливо називає його актом героїзму. "Что может быть оскорбительнее сравнения деятелей Ч.К. с образами наших террористов? В нынешнем терроре /у большевиков/ есть благоление и спокойствие, есть систематичность и хладнодушность расчета, есть безопасность творящего расправу. Здесь с безоруженным человеком расправляетя опирающийся на меч "закона" коллектив, здесь террор мероприятия закона". Не так провадився те-

рор Народної Волі. "Против до зубов вооруженного деспотического режиму, против крепкого и законоустойчивого строю слабым и одиноким только с верою в народную поддержку выходит террорист. Не наверняка убивать, а наверняка умирать идет. И для него она постому не "мероприятие власти", а великий подвиг жизни. За это оружие они брались лишь когда принуждала их к тому горькая необходимость. В террор шли они не для того чтобы уничтожать человека, чтобы истребить людей /как в нынешнем терроре/, а чтобы в их лице лишь поразить зловещую идею, чтобы в их лице навсегда убить символы насилия и тьмы". /х/

Також справедливо писав з тюрми Сазонов:—"После страшной борьбы и мучений, только под гнетом печальной необходимости мы брались за меч который не мы первые поднимали.... Народ скажет про меня и моих товарищ: "бомба их была начинена не динамитом, а горем и слезами".

Не треба також, кажучи про терор 70-х років, забувати й слова Калієва:—"Тільки той має право на своє й чуже життя хто розуміє усю вагу, усю цінність життя і знає що він віддає коли йде сам на смерть, і що він відбирає коли присуджує другого на смерть. Через те раніше ніж стукається до дверей бойової організації, хай кожний сурово перевітає сам себе - чи вартий він /цього подвига/ чи він є здоровий, чистий. В святилище треба входити розутими ногами".

Не можна ще раз не звернутися до пояснень Штейнберга:—"Терорист тої героїчної епохи /не ремісник терору нинішньої епохи/ не ливився на себе як на "останній вивод" еволюції, як на безвідповідальну ланку історичного ланцюга, навпаки він утворює нове життя, буде новий світ. Во ім'я любови до далекого майбутнього, во ім'я даліших генерацій він кидає своє квітчасте життя під колесо історії. Але зі стражданням переживає терорист ту необхідність розтоптати "лю보в до брата", кинути під ті ж чавунні колеса і чуже людське життя. У власній смерті терориста не має "виправдування" за те що він вбиває, що гасить живе сонце чоловіка, а є лише гірка втіха, лише одне "искупління".

От через що мають таке велике значення слова останніх терористів Народної Волі, що дожили до кровопролітної революції 1917-1918 р. "Геть кару на смерть! Народ переможець не може бути катом". /Слова соціяліста-революціонера Сибірікова/.

Віка проходять, громадянство росте духовно, знаходить інші толерантніші засоби боротьби з насильством, інші аніж смертельні шляхи для визволення народних мас та їх освічення, але вті тяжкі часи не находилося тих кращих засобів боротьби і найшляхетніші люди, які розуміли страждання народних мас віддавали в боротьбі за їх визволення своє власне життя. І свою велику місію терор виконав, бо не можна сказати, що не привів Росію до конституції в 1906 р.

х/ Штейнберг. Нравственный лик революции. Стор. 171-172.

II.

Не належучи ніколи до партій, я усетачи найбільш симпатизувала партії "Народної Волі" і особливо її народничому рухові. Серед активних народників я мала широких друзів, яких я завше з пошаною і любовлю згадую. Перше зустрілася я з Савою Степановичем Тупчаевським. Він був народним учителем в нашій школі в с. Олешня на Чернігівщині. Родом він був з Рівного /родився в 1848р./. Чахоточний, слабого здоровля він суцільно віддавався праці в школі. Я часто заходила до нього на його вечірні заняття, коли він по вечерах збирал старших учнів та читав з ними Шатріана -"Історія одного селянина", де-що Костомарова, "Чорну Раду"-Куліша і другі літературні та історичні твори, які мали піднімати свідомість слухачів. Недивлючись на свій туберкульозний кашель, на свою хворобу він двічі на тиждень зімою ходив у сусідне село й там збирав старшу аудиторію, читав їй, а після кожного читання заводив відповідні бесіди. Звісне діло, такі читання не подобались намому становому, Тупчаевський мусів покинути нашу школу, але він не зрікся свого шляху, він вступив слюсарем в Київські залізно-дорожні майстерні. В 1876р. був арештований за поширення в Києві революційної літератури, але зумів втекти з-під арешту аж за кордон і в Женеві працював в типографії. Це був один з багатьох представників мирних народників, глибоко принципових.

Саме в 1873р. мені, несвідомій панянці, довелось бути зімою в Олешні; лівчата, в яких я записувала пісні, хвалилися мені: "А який в нас тепер добрий вчитель, так добре до нас ставиться!" Я пішла в школу, що була тут же біля дому. Вже сутеніло, я застала учителя саме за читанням старшим учням; маленька лампа ледве освічувала великий клас, на двох передніх лавах сиділо з десять парубків. Тупчаевський читав глухим голосом, часто поганлючи, на щоках у його був той фатальний рум'янець туберкульозних та й очі блищали. Парубки не спускали з нього очей, ловили кожне його слово. Він зразу не помітив мого приходу, я стояла біля дверей в півтемному кутку і думала: от так, набуть, в печерах перших христіан лунало слово боже. Один з парубків помітив мене встав і штовхнув інших, огледівся і Сава Степанович, встав, закрив книгу та якось ніжково зо мною поздоровкався. Й закликала його до нас обідати. Він очмовився: бо я ж була панею, а він народним учителем. Й почула тоді глибоку образу, але в протилежність другим учителям він ніколи не ходив "на панський двір".

Образ Тупчаевського, як справжнього народного вчителя, остався в моїй пам'яті на усіє життя. Це був реальний народник.

Знала я ще одного, що уявляв собою більш вже рефлексивний тип народника, Миголу Маковіїва х/. Син багатої родини і дуже деспотичної матері, він рано покидає рідну хату і гімназію, бо є "накопичення величого знання так само є преступним як і накопичення капіталів"!!- стояло в народницьких програмах. В якомусь селі на Катеринославщині він працює в невеличкій артелі бондарів разом з дическуло і др.народниками. Їх арештовують "за пропаганду антиправительствених ідей".

Він попадає в процес 193-х, довго сидить в тюрмі, де книжками та зносинами з товаришами поповнює свою самоосвіту. Визволений по суду, він знову шукає де продовжувати свою народницьку працю і випадково попадає до нас на хутір, захоплюється "знайомством з народом". Незадатний до широкої пропаганди він шукає серед селян з ким-би він міг зйтись цілком по-товарицьки, нахо-

дить такого чулого, більш розвиненого селянина, Хому Колесникова з сусіднього села. З ним він "балакає" щиро, але не достає йому "ерудіції і часто він звертається до мене з розічливим викликом: "Ох як це тяжко! вони /селяне/ слухають мене з таким зневір'ям". А я не можу дати їм певних відомостей".

І часто він дивувався, як мій чоловік, не чіпаючи ніколи політики і не маючи на думці жадного народницького завдання, в бесідах з селянами одними своїми статистичними цифрами розясняв болючі для них аграрні питання.

Маковіїву тяжко було вести пропаганду, він тішився лише поезією народництва - хліборобською працею серед природи, добрими зносинами з окремими селянами. На свою біду він не переносив горілки, а можні зносини з селянами майже вимагали чи "моторичу" чи широго гостювання з чаркою. Любляючи лужею Маковіїв потрібував ласки і саможному своєму другові рад був цілком віддатися. Він сам постійно себе критикував, усе здавалось йому, що він не так живе "як треба", він любив культурні умови нашого життя, любив музику, яка до сліз зворушувала цього фізично міцного парубка. Це була ірійна натура. Зімою, коли наші хліборобські праці закінчувалися і ми усі більше часу провадили в хаті, Маковіїв одхиллявся від товстючої книги "Капітал" Маркса, яку обовязково мав вивчити, та брався за шевство, латав селянські чботи. Вистукує собі по товстій шкурі, а сам ірієм далеко залігає в майбутнє...

Коли ми змушені були переїхати до Київа, він залишився сам на хуторі. І тут завше непевний в собі, боючись самітності, боючись зрадити своїому народницькому заповітові і покинути село, Маковіїв оженився з простою жінкою, яку зовсім не кохає та яка утворила йому пекельне життя. А тут підскочив замах на життя Олександра II. Маковіїв що жив так близько від залізниці /ст.Доч/ здався поліції підозрілим і він був арештований та адміністративно висланий в Сибір. За що? Жінка з дітьми приїхала до нього і там продовжувалася страшна родинна драма - абсолютно взаємного непорозуміння, що закінчилася страшним нещастям - Маковіїв осліп!

Але тільки що скінчився термін його карі він повернувся до нас в Херсон, побачився з нами. Водила я його сліпого гуляти. Це був усе той самий віруючий народник, таж нервова вдача, любов до усіх товаришів, захоплені оповідання про життя з ними на далекій півночі. І в кінці, хоч як ми його недоглядали, він і жив у свого давнього товариша Рябкова - але не встерегли, сліпий знайшов револьвер і зумів себе застрелити.

Багато було в його доброго, високого, але обставини не сприяли тому, щоб він знайшов у своїй праці, в своєму життю моральне задоволення, а він тільки й знав щасливих хвилин, коли почував себе серед товаришів, серед людей, які любили його.

Другим народником романтиком, якого я знала, був Леонід Жебуньов. Одного дня ранком я побачила, як якийсь незнайомий чепурний, молодий робітник входив до нас у двір. Невеличка валізка в одній руці, мальські знаряддя в другій. Він запитав мене чи не потребуємо ми маляра, щоб в нашій новій хаті пофарбувати двері та віконниці. Красиве, типічно інтелігентське обличчя, струнка постать, мігкий голос одразу викликали в мені думку, що передо мною неправдивий робітник. Я покликала його в хату, провела в кімнату Маковіїва, до якого він мав рекомендований лист. Ми познайомилися.

Жебуньов приїхав до нас теж з наміром познайомитись біжче з селянами, спробувати повести яку-небудь організовану пропаганду. Першим ділом він привів себе в порядок, умився, побрився, привів в

належний вигляд кімнату Маковіїва, в якій вони мусіли вдвох мешкати, бо Маковіїв до зовнішніх умов життя ставився цілком нігілістично. За два дні Жебуньов наварив фарби, підстроїв висячі платформи під вікна і, тихе́нько наспівуючи українську пісню, прийнявся чепурно фарбувати наші вікна, і тим привабив до себе як наші симпатії так і усього нашого оточення. Стільки було в ньому зовнішньої етики та внутрішньої гармонії.

Походив він з Харьківщини, був сином багатої пані, яка душі в ньому не чула і постійно хвилювалась за його безпечність. Нерідні брати Жебуньова - Сергій та Володимир-грали видатну роль у революційних колах і їх арешти та висилка в Сибір наводила жах на мати Леоніда, через що вона благала сина не вступати в різиковани революційні справи, а мягкої душою Леоніда це дуже вязало. Але у нас на хуторі він почував себе спокійно та з великим інтересом приглядався до сусідних селян.

В той час в нього ще не було свідомого національного українського почуття. До України і до її народу він ставився з романтизмом, любив красу її природи, любив її музику. Вихований на російській літературі він ще не уявляв собі й можливості розвитку української самостійності.

Великий вплив на його мав Олександ Олександрович з його певними українськими переконаннями та глибоким розумінням народної душі. От через що, як тільки Ол.Ол. мусів покинути наш хутір та йти, як ми казали, "в отхожій промисел", це-то продовжувати свою земсько-статистичну працю, описуючи вслід за Чернігівським і Борзенським повітами і Ніженським - Жебуньов попрохав Ол.Ол. взяти його в свої співробітники. Ці поїздки по селах українського Ніженського повіту з ріжними етнологічними поясненнями Ол.Ол. дали Леонідові поважний матеріал для ознайомлення його і з українським народом і з українським питанням.

Але Леонід ніколи не задовольнявся якимсь поверховими знаннями і неодразу віддався він українській справі. Він майже 2 роки займався цим питанням теоретично, на засланні в далекому Минусінську. Там він пережив глибоку тугу за рідним краєм, а тим краєм, він це глибоко почував - була Україна. Тут серед російського Минусінська зрозумів всі особливості України та вернувся з зіслання вже фанатиком української справи. І з усією обережністю, що була в його натурі - не як боязливість, а як серйозна пошана до тої справи яку він з цього часу провадив обмірковано та віддано. Цієї самовідданності багато було в шляхетній душі Леоніда. Товариш з його був незвичайно вірний, і сам хворий, дуже слабого здоров'я, він з-за товариша готов був переносити найлютіші власні муки, міг цілком себе забувати біля хворого приятеля.

Його арештували майже одночасно зі мною в Київі - 1881р. В мене заховано було народовольчеський друкарський станок, але його жандарі не дошукалися та взяли деякі, як тоді казали "компромітувачі папери" і ось, як я вже була у вязниці, арештували й Леоніда, а він на першому допиті сказав, що усі знайдені в мене папери належать йому - цього було досить, щоб його заслали на 5 /здається/ літ в Минусінськ. Довго я цього не знала, а коли вийшла через 3 місяці на волю, на поруки моого брата, сама його мати мені це сказала. Ох, тяжко було мені це віднати! Це є найтяжча хвилина моого життя. Довго вдвох з його матерю ми плакали над цим товариським самовідданним виступом. Потім після зіслання він мені пояснив, що зробив це з любови до Ол.Ол. і жалощів до моїх діток...

Повернувшись з заслання Леонід всією душою віддався україн-

ській справі і став спранці дуже корисним діячем. Задяки своєму дуже гарному вихованню та коректності він мав високі заслуги вищими верствами суспільства в Київі, Харкові, Петербурзі і межі них вів пропаганду української культури, пісні, разом з високопоставленими дамами улаштовував ріжні виставки українського мистецтва. Обережно старий народник роздавав на селах книжки й головне українізував частини війська в Київі.

Серед його шире народництво пробивалась гаряча симпатія до терористів. Пам'ятаю в один літній ранок чи усі пили чай на балконі в нашій Олешні. Привезли почути і ось прибігає до нас Жебуньов з газетою в руках і засапавши з радості: --"Плеве вбито, Плеве вбили!" - кричав він з захопленням. Коли одна з присутніх дам стала дорікати йому, що не можна радіти з смерти людини, ухвалювати вбивство, Жебуньов з обуренням почав нумерувати усі злочини Плеве перед громадянством, його розгром Полтавщини /1901р./ за час селянського повстання, підкреслив те страшне рівіко, яке бере на себе кожний терорист, визволяючи громадянство від таких злочинців-урядовців.

Я мало бачила Жебуньова за час нашого визволення 1917-18 р. Алё завше він був дуже заклопотаний, його очі залишались сумними - він наче передбачав, на яку Голгофу йшов наш край загрожений російською окупацією. Він вмер в 1921р. - хворий, самітний на Кавказі, він один з найкращих, найшляхетніших представників українських революціонерів.

III.

Майже одночасно з Жебуньовим перебував на засланні в далекому Минусінську українець найчистіших переконань Микола Васильович Ковалевський. Видатна це була людина по сущільності свого життя і своїх моральних поглядів. Без усяких конспірацій, без компромісів провадив він завше ту громадську справу, яка стояла як чергова вимога життя. Щого не можна назвати справді "народником", він "не ходив в народ", але усе життя працював для українського народу, як характеризує його жандармське донесення "за його подозрительний образ життя". Майже щодня він одержував телеграми і листи, як унутрішньої так і зовнішньої кореспонденції, часто з великими грошовими вкладами. до нього постійно приходили пізно вечері якісь невідомі особи і виходили від нього лише ранками. Ці особи приносили до Ковалевського якісь папери та часописи і виносили їх від нього також". /див.За 100 літ, т.ІІ.С.Буда: Заслання М.В.Ковалевського, стор.301/. І ось за цей підозрілий "образ життя" Ковалевського заслано-було на заслання без усякого фактичного гріха з його боку. Спокійно пережив Микола Васильович ці роки примусового безробіття в холодній далечі Сибірі, не подаючи жалюг, скарт, або прохань за скорочення часу фари. Одним

він там в Минусінську журився - розлукою зі своєю малою дочкою Галею, яку покинув на руках у своєї сестри. /Мати Галіна - відома в революціонаріях діячка Марія Павловна Ковалевська була в той час арештована. Галя була гарною, дуже здібною дівчиною. Вона виростала з початку під доглядом сестри Мир. Вас., а потім виховувалась під ніжним плеєнням Ольги Петр. Цвітковської та в родині Рубісових. Всі любили молоду спрітку, всі радили, що виростає воно таїа розумненька з чулим шляхетним серцем. Але скінчивши гімназію, почувши за трагічну смерть матері, Галя кинулась під потяг і так покінчила своє молоде життя/.

М.В. в молоді роки був вчителем в гімназіях в Петербурзі, Київі /військова гімназія/, Полтаві. Скрізь молодь до нього линула, він збирал у себе старших учнів; давав їм читати заборонені книжки та часописі. Щирий і одверто-виразний українець він постійно перебуває в зносинах з революційними колами Київа і Одеси. Повернувшись зі заслання, після убивства Олександра II, в час насталої тоді реакції, він віддається пропаганді драгоманівських думок і агітує за економічну і моральну підтримку драгоманова, під той час вже покинутого Старою Громадою. Тяжка була ця праця, привертати симпатії нашого громадянства до політичного емігранта, до його нових ідей, тяжка й різікована, бо уряд російський вже добавав в драгоманові одного зі своїх найшкідливіших ворогів. Але послідовно, обережно обіздив Ковалевський нашу Україну - Чернігівщину, Полтавщину, Київщину, неначе свою власну парофію і збирав гроші на видання "Вільної Спілки" та на хоч-деякже забезпечення існування дорогого автора її. І стільки було в особі М.В. високого, чистого самовідданного і переконаного, що скрізь де він заявлявся, чи по домах багатьох українських землевласників, чи серед вбогих на гроші та багатих на сварки українських організацій, всюди з пошаною слухали відомості про великого українського емігранта та розкривались і подertі, і розкішні кишені, наче на голос якогось вишого обовязку, до якого зафіксовав славний старий революціонер.

IV.

Один по другому відходили перші народники на далі заслання, або самі міняли свою акцію, ставали політичними терористами. Найдій на народне повстання, віра в окремі народні місцеві "бунти" згасали, наростала потреба в безпосередній боротьбі з тим урядом, що душив абсолютно усюку світлу думку, усюку мирну спробу визволення і та сама рука, що в початку 70-х років роздавала книгу /півграмотному/ українському селянству, що стукала молотком, щоби ремеслом шевця, або бондаря чи ковалья наблизитися до народної маси, сказати їй те слово правди, слово волі, котре вона сама носила в своїому серці, але не сміла, не знала як висловити - тепер ці руки сміливо бралися за зброя.

І ось проходять перед моїми очима окремі постаті з цих терористичних гуртків "южан", як їх звали в Москві - Дмитро Лизогуб, Лангенс, привабливі постаті українських революціонерок: Марусі Ковалевської, Людмили Волькенштейн, сурова постать Якимової... Дмитро Лизогуб самими революціонерами визнавався святым. Він і не брався за зброю, він не пролив нічиеї крові, але його немилосердно покарали в Одесі разом зі справжніми терористами - Чубаровим та Давиденком. Коли Лизогуб вислухав свій цілком несподіваний присуд, він не подав жадного прохання про полегшення карі і йшов на смерть з якоюсь радісною світлою усмішкою: таї він радів, що може для революції віддати своє життя.

Син дуже багатьох українських землевласників із Седнева/на

Чернігівщини/ д.Лизогуб був справжнім соціалістом і на свої багатства дивився лише як на засоби для підтримання дорогої йому народної справи, справи визволення рідного народу. Сам він майже не доторкався до своїх грошей, він жив в абсолютних злиднях: сягався або як селянин, або як найбільшій міщанин, літом та зімою в тому самому пальті, та старому червоному шалікові на ший, шкуратаному кашкеті на голові; або носив селянську свитку на плечах, інколи мав чоботи на ногах, а інколи прості намі чернігівсько-білоруські "постоли", на спині торба, а в руках самодільний ціпок.- Оттак ходив він не тільки зі Седнева до Чернігова, а робив пішки й більш далекі пандровки з Чернігова до Києва.

Рідна почувала себе страшено скомпромітованою його поводженням, його звичками; вона з жахом бачила, як він величезні гроші tandem передавав в руки - як вони згадувалися - революціонерів, вона робила на його доноси урядові, але Лизогуб рів свої грошові справи дуже обережно. За управлятеля своїм мав зауваже довірену особу, яка лише вела його рахунки і яка знала куди переводились тисячі і сотні тисяч Лизогубових власних грошей, тоді як сам їх власник не дозволяв собі жадного комфорту, жадної розкоші. Усе життя його було в служенні народництву як своїм власним зусиллям, так і підтримкою усієї революційної справи грошима. Родини він майже зовсім зрікся і кохання він не зазнав. Але одна була у нього приватна любов - це його молодший брат, Федір. Як був Дмитро ще юнаком і виховувався в Москві, то як тільки мав вільний час приїздив він до брата і намагався завернути його на свій напрямок, зробити з нього не паніча, не кар'єровіча /яким Федір Лизогуб спрощі себе пізніше виявив/, а чесну громадську людину.

Лизогуб був людина привабливої вдачі; щирій, ласкавий, добрий товариш, в гурті веселий, жартоловий, завше умів додати життя усіким зборам, вносив веселість і щирість у відносини. Високий, худий і блідий, з проміннястими очима, і де-коли з бородою, він справді нагадував образ старого давнього святого. І його товариші правдиво казали про Лизогуба, що в усій революційній партії не було і не могло бути другої такої ідеально-чистої, суворо-моральної особи, з такою силою переконань. Вони були для нього нова релігія, якій підлягало все його життя. душа його була повна святого вогню і він зі захватом служив чим міг революційній справі.

І от людина, якій він довіриз усі свої грошові операції, довірений управлятель його чернігівськими маєтками, дриго, предав його, виказав усі рахунки жандармам і виявив, які, коли революційні події виконувалися на гроші цього заможного революціонера. Лизогуб був арештований і обвинувачений в розтраті великої частини свого багатства на нелегальні завдання. Але чи могла така вина каратися смертею? Лизогуб прийняв її так, як приймали її перші христіянин...

V.

Ще один терорист близький мені - ширшому загалові мало відомий, Мартин Лангенс. Про його в споминах Дебагоріо-Мокрієвича /Ст бунтарства до тероризму ч.ІІ., стр.305/ можна прочитати лише кілька, але щиро симпатизуючих, слів:—"Лангенс був чоловік глибоко-щирій без ніякого бажання себе виставляти на показ; як що він кому-небудь висловлював противні думки, то робив це так просто, що кожний бачив, що він це робив лише для того, щоби вяслити правду. При самому пальому диспуті з ним ніколи не зароджувалося яке-небудь почуття роздратування".

Мартин Лангенс був син німця, управлятеля в якомусь великому

маєткові на півдні України. За "хожденіє в народ" він судився по процесу 193-х. В тюрмі в нього розвинувся процес сухот і по виході на волю він, як приятель Маковіїва, приїхав до нас на хутір, в сосновий ліс на поправку. Худий, виснажений, з глухим голосом та блискучими, горячковими очима, яому справді треба було спочити. Але він привіз з собою саме той конфлікт, який в Київі означив перехід від народництва до тероризму. Маковіїв захищав пірше, Лангенс отстоював логічну необхідність, послідовність другого. Лангенс потроху заспокоювався серед нашого тихого хуторянського життя, менше кашляв, коли несподівано в лютому 1879р. він одержав з Київа лист про подію 11-го лютого, коли одночасно в д. Косаровського та в помешканні зрадниці Бабичової повстав озброєний опір проти арешту, який загінчився схопленням кількох видатних революціонерів та смертью двох братів Івічевих. Мартин зараз заходився їхати до Київа визволяти заарештованих товаришів. Ніяк не можна було його заспокоїти. Він раптово зібрався та поїхав, але, замість того щоб визволити товаришів, сам був заарештований на помешканні народника Рябкова і одразу спроваджений у Мценську пересилочну тюрьму. Та як німецького підданого його не заслали на далікій схід, а лише вислали в Німеччину. В Кенігсбергу у Лангенса був дядько. Але, перебувши в його родині недовгий час, він повернув в Петербург, прийняв участь в події 1-го березня 1881р. і змушений тікати, він приїхав до Київа, перемучений морально, постійно чекаючи, що його тут арештують.

Пам'ятаю ми зійшлися в Царському саду, є там одиночка лавка по над проваллям з широчезним краєвидом на Дніпро. Ми сіли тоб хоч на годину сковатись від шпигів, що ходили по його підлогах. Лангенс належав до людей не експансівних, але тут він оповідав про покараних на смерть товаришів, про страх, що спрада революції мусить на деякий час припинитися і нація від її з новими товаришами добре зорганізувати. А разом з цим він почував таку відому моральну і фізичну. Він спішив на якесь конспіративне засідання, я благала його зробити в мене це, він і слухати не хотів; ні, де призначено там і треба зібратися а то буде безладдя. Мое передчування було правдиве - в той же вечір Лангенс був арештований, дуже скоро вивезений з Київа і вмер від сухот в Шлісельбургській фортеці. Розумний, чулий серцем Лангенс був мягкої вдачі, але фанатично вірив у революційний шлях визволення народу і, ніколи за себе недбаючи, служив самовіддано справі й товаришам.

VII.

Обіг цих одважних діячів, міцних луком чоловіків стояло чимало жіноч, молодесеньких лівчат, які з неменшою самовідданістю йшли на муки, на фізичні страждання во ім'я ідеї. Їх доля, при тій брутальності, яка панувала серед жандарів та прокурорів, була ще більш ризикованою /напр. Ветровська пригода зі згвалтуванням дівчини жандаром, офіцером; деякі прокурори під час обшуків роздягали до гола жіноч і т. п./, але вони йшли з річного огнища, покидали коханих батьків і своїх дітей, організовували конспіративні помешкання, йшли на села, на фабрики для пропаганди.

З поміж них я знала та найбільш шаную - Марусю Ковалевську та Людмилу Вольфенштейн. Ми усі знали Марусю і ставилися до неї з особливою пошаною. По своїй красі, палкій вачі вона була природже-

ною українкою. Дочка чосить заможного землевласника Воронцова, на Катеринославщині, М.П.народилася в 1849 році, вчилася в Одеськім Інституті. В 1867р. одружилася з Мик.Вас.Ковалевським. Брат її - відомий письменник публіцист економіст, що писав під псевдонімом В.В. В 1871р. родилася у Ковалевських дочка Галя, але вже в 1873р. М.П. розійшлась з чоловіком та жила з дебагоріо-Мокрієвичем. Тут в Київі вона цілковито віддається революційній праці. Її помешкання було центром, де збирались бунтарі-народники, де вироблялися їх програми, плани. Маруся до усього ставилася первово палко, не любила довгих детальних обміркувань. Вона і дебагоріо-Мокрієвич приятелювали з українським суспільством. Вона усіх чаувала своїм завше піднесеним настроем, горячою любовю до правди, до справедливості, в суперечках переконувала противників послідовністю своїх догічних аргументів. У виконанню справ імпонувала своєю сміливості рішучою вдачою.

У вязницю попала ще такою молодою - 30 літ і більше на світ божий не вернулася! В тюрмі боролася весь час з начальством, завше захищала права й гідність товаришів, реагувала проти найменшої образи і завше бралась за найактивніші методи боротьби: ламання меблів, бойкот, голодування. Самі урядовці позахали її за ту цуховну силу, яку вона виявляла в усьому своєму тюремному життю - ніколи вона не брала захистника на процесі, ніяких прохань про полегшення кари вона не подавала, клопоталась лише за те, щоби як-будь захистити свого товариша, про себе ніколи не дбала і тільки хіба зрідка близькій людини повірляла свою журбу:

"Живу по старому, пише вона дейчу, - а сумую більше. Так часто надходить бажання побути з близькими людьми, спочити хоч трохи. Й навіть розучилася розмовляти, так багато мовчу, і саме тоді мовчу, коли хочеться говорити. Й почував, що мене вбивають умови, в яких я живу; вбивають і фізично і морально. Й так постаріла за останній рік, я тау втомилася!" //ДМВ.: "Україна" 1929, лип.-серп., стаття Гната Литецького, стор.44/.

Але вона всетаки не піддавалася ані втомі, ані нудьзі. - "Лежу зі закритими очима - пише вона далі, - і згадую усе минуле життя - усе задається таким темним, сумним. Галя, моя донька, в цей рік кінчаче гімназію, їй вже минуло 16 літ, а я ще досі не набралася відповідної солідності. Й так люблю безпосередньо листи чітей до мене, вони чимало допомагають мені перенесити оцю каторгу. Так бажаю остільки собою озолодіти, щоби, коли сподіваний день настане, бути на рівні з подіями, бути в силах щось дати цим молодим душам; оця думка, що бажання люте - от що мене підтримує, не дає тупим обставинам взяти гору надійною. Не хочеться повернати до них ягоюсь рукою...."

Не довелось цій міцній людині повернутися до доньки. За два роки після цього листа вона вмерла, вмерла так як і жила - борцем проти утису, захистником товариша в страшній білі, вмерла бунтаркою, якою була і в неволі, як і на волі.

Коли не могли помогти проти злочинів начальства ані голодовки, ані активний бунт, Ковалевська покінчила сама своє життя. Разом з трьома найближчими своїми товаришками: Ковальською, Калюжною, Смерницькою, Ковалевська отруїлася і 11 листопаду 1889р. її не стало. Товариші зробили цим мужнім жінкам на їх могилі хрест і вирізали на йому ці правдиві слова: - "Більше цієї любови ніхто не має, як той, хто душу свою за друзі положив".

Також світлою, гордою постаттю встає передомною Людмила Волькенштейн, теж наша киянка. Більш витримана а ніж Ковалевська, вона мала таку чулу душу, таку сміливу й горду вдачу. Не знаю хто з них двох був більш привабливою зовні, - бо вони обидві були справжні красуні. Але не зовнішньою красою приваблювали вони людей, а тим святим вогнем, яким горіли їх душі. Я добре знала цій чоловіка, Волькенштейна Олександра, в майже дитинячі роки танцювала з ним в танцюлі у тогочасного попечителя Ширинського-Шахматова. Волькенштейн був товстий, нерухливий. Учитель танців казив його - "Ah. quel sac de farine!" Але він був безмірна доброта і шляхетність. Він перший познайомив Людмилу Олександровну з соціалістичними ідеями, ще як вона була в гімназії, і, як тільки вона цій скінчила, вони повінчались.

Оскільки сам Волькенштейн був поміркований і не захоплювався соціалістичною активністю, оскільки його жінка одразу віддалась самій акції. В Харкові лагодились до вбивства Крапоткина, виконати його брався Гольденберг/що потім став зрадником/. Потрібне було для цього терористичного акту конспіративне помешкання і Людмила зразу згодилася переїхати до Харкова і бути господинею цього помешкання. Весь акт пройшов дуже вдало, ані Гольденберг, ані Волькенштейн не попались і щасливо повернулися до Києва. Але залишатися тут було небезпечно і Волькенштейн ублагав свою жінку іхати на деякий час за кордон. Він сам тільки-що повернувся до дому - виправданий по процесу 193-х. Тимчасом у них народився син. Нехотілось молодій жінці кидати сина, зрікатися політичної діяльності, але згодилася, поїхала. Перебувала більший час в Болгарії, де вчилася медицині.

Ці активна натура не могла жити без праці, але сюро вона так заскучала за усім рідним, дорогим, що повернулась у Петербург, але за короткий час була арештована за участь в терористичній події - убивство губернатора Крапоткина і засуджена на 14 літ каторги, яку замінено перебуванням в Шлюсельбургській Фортці.

Страшно уявити собі цю молоду, жваву, енергійну жінку замуровану в кам'яних мурах... Але саме в цих проглятих мурах виявились найкращі риси чулого серця та геройчної вачі Людмили Волькенштейн. За кожну образу котрогось з товаришів вона сміливо виступала проти начальства та весь час стежила, щоб всі вони користувались усім максимумом своїх прав. Ці попоцження характеризується двома виразами: з одного боку найвище начальство, сідвідуючи Шлюсельбургську вязницю, казало Л.О. -"Ви неможливо поводитеся!.. Ви тільки те що робите, що силите в гарцері". З другого - товариш Морозов, коли її визволили - перевезли на Сахалін, на прощання написав їй такого вірша:

"Полна участъ и привета
Среди безмолвия и тьмы
Она сошла как ангел света,
Под своды мрачные тюрьмы.

Была чарующая сила
В тьше прекрасной и живой
И жизнь она нам обновила
Своей сердечной чистотой.

В глухой тюрьме она страдала
Среди насилия и зла,
Потом ушла и не узнала,
Как много света унесла."

На Сахаліні Людмила Олександровна жила зі своїм чоловіком, який поїхав за нею і був лікарем в Корсаковському порту. Л.Ол. в Шлюсельбурзі вчилася медицині і тепер помогала кому треба. Скоро вони переїхали до Владивостоку і там в час якоїсь демонстрації вона була вбита.

Гарна, видатна жінка, що усю свою діяльність поклава на протест проти насильства, на охорону бідних змучених людей, своїх товаришів.

VII.

Так промайнули передомною величині тіні давнинулого часу боротьби - терористи Народної Волі. Своєю чистотою, моральною шляхетністю вони імпонували і суспільству і навіть своїм ворогам - суддям, жандарам, тюремщикам. Вони високо пронесли в Україні ідею соціального і політичного визволення народних мас. Пізніші терористичні події, як напр. на Фонарному переулку в Петербурзі, ограбування пошт, банків, були вже лише компромітаціями терора, бо при їх

виконанні страждали люди неповинні, а виконували їх часто люди з не зовсім чистою метою та не єсить свідомі. Лише в руках політичної широю свідомих та глибоко етичних людей і організацій терор може бути виправдані як засіб в тяжких умовах боротьби за визволення народу. А такою організацією і була Народна Воля в 70-х роках.

Пролунала революція 17 року, зі заслання повернулось чимало її діячів, - але що сталося далі: "комуністичний" уряд почав таке гноблення народних мас, таку систему брехні, тортур, насильства перед якими блідно всякий царський наївний абсолютизм. На місто Плеве, Мезенцева, Гейгінга, Столипіна воцарюється Сталіні, Постишеві, брехуни Литвинови і масовими убийствами, Соловками, д.П.У. - осмілюються топтати усе, що у людей, у народів є найсвятішого, осмілюються називати себе комуністами - щеб-то крайніми, найсуцільнішими соціалістами. В їх руках комунізм скомпрометовано і замість великого гасла етичного обновлення людності, він став символом зла, жорстокості й поневолення.

Але ідеї виховані віками не вмирають, ідеали Народної Волі - воля народів, їх незалежність, воля думки і пошана до людини - вони вічні. Чи боротьба за них йде через повстання чи голодовками й саботажем Ганді, чи індивідуальним терором, а ведеться вона по усьому світі і веде до їх переноги. Страшна буде кара, неминучий буде історичний суд тим "комуністам" більшевикам, тим чекістам, які осмілились гадати, що вони своєю тимчасовою силою зможуть фізично й духовно придушити хоч і український народ. Ні! Як ґолись в 70-х р.р. Київ, Одеса, Харків були головними центрами боротьби проти насильства, як ґолись "юхане" ясли сміло перед ворогами гасло Визволення, та ѹ і тепер і надалі нащадки ідеалістів 70-х років борються і боротимуться за вічні великі ідеї людности і не дають топтати їх в болото ніякими самозваними комуністами.

С. Русова.